

ИРОДА АЗИМОВА

**ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ГАЗЕТА
МАТНЛАРИ МАЗМУНИЙ
ПЕРЦЕПЦИЯСИНИНГ
ПСИХОЛИНГВИСТИК
ТАДҚИҚИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

АЗИМОВА ИРОДА АЛИШЕРОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ГАЗЕТА

МАТНЛАРИ МАЗМУНИЙ

ПЕРЦЕПЦИЯСИНИНГ

ПСИХОЛИНГВИСТИК

ТАДҚИКИ

Монография

«Навоий университети» нашриёт матбаа уйи

Тошкент – 2020

УЎК 811.512.133'23
КБК 81.2Ў36-5
А-37

Психолингвистика бугунги кунда жадал ривожланаётган соҳалардан биридир. Мазкур монография психолингвистиканинг марказий масалаларидан бири бўлган матн перцепциясига бағишланган. Унда матн мазмунини тушунишда инсон онги қандай бирликлар билан ишлаши, инсон онгида матн мазмунининг аксланиш жараёни қандай кечиши ҳақида, шунингдек, мазкур жараёнга таъсир этувчи лингвистик ва экстралингвистик омиллар ҳақида сўз юритилади.

Масъул муҳаррир: **А. Жўраев**, филология фанлари доктори

Такризчилар: **Ҳ. Дадабоев**, филология фанлари доктори, профессор
Ф. Мусаева, филология фанлари номзоди

Монография Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.
(6-сонли мажлис қарори, 2019 йил 28 декабрь)

М-96 **Азимова Ирода Алишеровна**
Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг
психолингвистик тадқиқи (Монография).
– Т.: «Навоий университети» нашриёт-матбаа уйи, 2020. – 160 б.

ISBN 978-9943-5823-2-3

© Азимова Ирода Алишеровна
© «Навоий университети» нашриёт-матбаа уйи, 2020

УЎК 297
КБК 86.38

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
Таҳлил учун ишчи тушунчалар	5
Биринчи боб. Газета матнларининг тилшуносликда ўрганилиши.....	9
1.1. Ўзбек тилидаги газеталар тадқиқот объекти сифатида.....	9
1.2. Газета матнларини когнитив, социолингвистик ва психолингвистик ўрганиш.....	14
Биринчи боб юзасидан қисқа хулосалар.....	22
Иккинчи боб. Газета матнининг мазмуний перцепциясида даражалар ва бирликлар.....	24
2.1. Матн перцепциясини ўрганиш йўналишлари.....	24
2.2. Ўзбек тилидаги газета матни мазмуний перцепциясининг тажрибавий тадқиқи	31
2.2.1. Матн мазмуний перцепциясида сўзларнинг эслаб қолиниши.....	35
2.2.2. Баёнларда стимул матн таркибий элементларининг қўлланиши	52
2.3. Газета матни перцепцияси даражалари	62
2.4. Газета матнининг перцептив бирликлари	77
Иккинчи боб юзасидан қисқа хулосалар	81
Учинчи боб. Газета матнларининг тушунилиши	83
3.1. Тушуниш психолингвистик муаммо сифатида	83
3.2. Газета матни лисоний хусусиятларининг тушунишга таъсири.....	85
3.2.1. Газета сарлавҳаларининг тушунилиши	86
3.2.2. Матнни тушунишда алоҳида сўз ва матн муносабати	97
3.3. Газета матнини тушунишда реципиент индивидуал-психологик хусусиятларининг аҳамияти.....	106
3.3.1. Матн мавзусидан хабардорликнинг тушунишга таъсири.....	106
3.3.2. Таасубнинг тушунишга таъсири.....	117
Учинчи боб юзасидан қисқа хулосалар	121
Умумий хулосалар.....	123
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	129
Иловалар	142

КИРИШ

Тилшунослик тилнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишда инсонни ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганувчи социология, психология, маданиятшунослик, этнология каби фанлар билан ҳамкорлик қилиши барчамизга маълум. Айниқса, XX асрнинг 2-ярми тилшуносликда чегарадош йўналишлар даври бўлди. Бунинг фан ва техника тараққиётида эришилган ютуқлар билан боғлиқлиги ҳеч кимга сир эмас. Хусусан, сунъий интеллект яратишдек амалий вазифа бир қатор фан йўналишлари олдига янги вазифалар қўйди. Шу билан боғлиқ ҳолда тилни психологик нуқтаи назардан ўрганишга интилиш янги босқичга кўтарилди.

«Тил гўёки халқлар руҳининг ташқи ифодасидир: халқ тили унинг руҳидир, халқ руҳи унинг тилидир, бундан-да айнироқ нарсани тасаввур қилиш қийиндир», - деган эди В. Гумбольдт¹.

Тилнинг фаолият эканлиги уни инсоннинг бошқа фаолиятлари билан боғлаб ўрганишни тақозо этади. Шу эҳтиёж асосида психоллингвистика алоҳида фан сифатида шаклланди. Тилни ўрганишда узоқ йиллар давомида устунлик қилган ёндашув унинг айрим ҳодисаларини сўзлар, кейинчалик, гаплар асосида ўрганиш эди. Бироқ XX асрнинг иккинчи ярмида тилни матн ёрдамида ўрганишга қизиқиш ортди. Сабаби, матн яхлит лисоний бирлик сифатида ўзининг шакл-мазмуний структурасига эга. Унинг турли хусусиятлари инсон онгига турлича таъсирини белгилаши ҳақидаги гипотезалар ҳақли равишда илмий ёндашувлардан ўрин олди. Матнлар дастлаб услубий нуқтаи назардан ўрганилган бўлса, кейинчалик матнларнинг ижтимоий ҳаётда ўта фаоллиги муносабати билан улар экстралингвистик факторлар билан биргаликда ўрганила бошланди. Тилнинг инсон фаолиятидаги ўрнини тадқиқ этишда психоллингвистик тажриба усуллари бугунги кунда ҳам асосий усуллардан бўлиб қолмоқда. Мазкур

¹ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества. // Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. - С. 68

тажрибаларда матнлардан фойдаланиш инсоннинг матнга алоқадор психик фаолиятини очиш билан бирга матннинг ўзига хос хусусиятларини янада ойдинлаштиришга ёрдам беради. Турли услубдаги матнларни тадқиқотга тортиш лисоний фаолиятнинг алоҳида қирраларини ўрганиш имконини яратади. Шу боис газета матнлари ўзининг ижтимоий ҳаётда тутган муҳим ўрнидан келиб чиқиб тилшуносларнинг эътиборини тортиб келмоқда.

Ўзбеклар ҳаётига газетанинг кириб келиши бир қатор ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлгани тарихдан маълум. Бу каби ўзгаришларнинг миллий тилимизга таъсири кучли бўлганлигини ҳам биламиз.

XIX аср охири ва XX аср бошида чоп этилган ўзбек тилидаги газеталар тилшунослар томонидан тадқиқ этилган. Бу ишларда газета тили адабий тилнинг бир кўриниши сифатида ўрганилган.

Ҳозирги кунда ғарб тилшунослигида газеталар бўйича амалга оширилган ишларнинг таҳлили ўзбек тилшунослиги бу борада анча орқада қолганлигини кўрсатади. Газета матнларига янги ёндашувни қўллаш ўзбек тилшунослигига янги йўналишларнинг кириб келишини таъминлаши билан бирга газета матнлари тадқиқининг янги методларини шакллантиришга ёрдам беради. Бу йўналишдаги тадқиқотнинг илк бор амалга оширилаётганлиги таҳлил учун ишчи тушунчаларни шакллантиришни талаб этди. Биз бунда рус ва ғарб тилшунослигидаги назарияларга асосландик.

Таҳлил учун ишчи тушунчалар

Биз ўз тадқиқотимиз давомида қуйидаги ишчи тушунчалардан фойдаландик.

Мазмуний перцепция- нутқнинг сезги аъзолари билан қабул қилиниши ва тушунилиши жараёни. «Перцепция» психологик термин сифатида «объектив борлиқнинг сезги аъзолари билан акс эттирилиши» деб таърифланади². Рус тилшунослигида нутқнинг тушунилишини англатиш учун «смысловое восприятие» термини, инглиз тилшунослигида «speech perception», «language understanding», «language comprehension» терминлари қўлланади. Мазкур терминларга асосланган ҳолда биз маз-

² Словарь иностранных слов. -М., 1987. -С.375

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек тилшунослигида газета матилари кўпроқ адабий тилга хос қонуниятларни текшириш мақсадида тадқиқотга тортилган. Бу ҳолат газеталарнинг ўзбек жамиятига кириб келиши-лиги тарихий шароит билан ҳам боғлиқдир. Ўзбек тилшуосла-ри рус тилшуослари таъсирида газетани адабий тил ташувчи-си сифатида баҳолайдилар.

Газета тили бўйича амалга оширилган тадқиқотларда ўзбек адабий тилининг шаклланиши, унинг XX аср давомида ривожла-ниши (ўзгариб боришини), шаклланиб бўлган адабий тил ҳодиса-ларининг газета тилида акс этиши каби масалалар текширилган.

2. Газета матнларининг экстралингвистикаси унинг бошқа матнлардан фарқини белгилаб беради. Газета матнлари маълум аудиторияга мўлжалланиб, маълум муаллифлар гуруҳи томо-нидан яратилади. Бунда муаллифлар матннинг имкони бори-ча самарали қабул қилиниши учун ҳаракат қиладилар. Газета матнлари адабий тилнинг бир кўриниши бўлиши билан бирга, ўзининг бир қатор хусусиятлари (масалан, айрим ҳолларда янги сўзларни адабий тилга мос тушмайдиган қоидалар асосида ясалиши, адабий меъёр ҳисобланмаган оғзаки нутқ элемент-ларининг қўлланиши) билан адабий тил қоидаларини чеклаб ўтади. Газета матнларида таъсир самарадорлигини ошириш та-лаби билан уларда экспрессив воситалар кўпроқ қўлланади. Бу матнлар ўзига хос структурага эга. Матннинг шаклий элемент-лари, яъни матн ҳажми, унинг газетада жойлашган ўрни, унда тасвирдан фойдаланиш имконияти, кириш гап ва постскриптум қўлланиши кабилар уларни бошқа матнлардан ажратиб туради.

3. Ўзбек тилидаги газета матнлари бўйича амалга оширил-ган тадқиқотлар бу борада ўзбек тилшуослиги ғарб тилшу-ослигидан анча орқада эканлигидан гувоҳлик беради. Ўзбек тилшуослигидаги шу пайтгача мавжуд тажрибага асосланиб ўзбек тилидаги газеталарни психоллингвистик таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқиш керак.

Газета матнларини психоллингвистик ўрганишда қуйидаги-ларни амалга ошириш зарурияти бор:

**Оригинал макет «НАВОИЙ УНИВЕРСИТЕТИ»
нашриёт-матбаа уйида тайёрланди.**

**Босишга рухсат этилди 06.01.2020. Бичими 60x90 1/16.
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма. Босма табағи 10.
Шартли босма табағи 7.8. Адади 300 нусха.**

**Нашриёт манзили: Тошкент шаҳри,
Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.
Тел.: +998 (94) 6390344; (97) 344-0241; (90) 909-5401.
Веб: www.navoiy-uni.uz
Э-почта: navoiyuniversiteti@mail.ru**